

1. ІСТОРИКО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ДИДАКТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ

УДК 502.4(07)

*Проф. С.М. Стойко, д-р біол. наук, доктор гоноріс кауза –
Ін-т екології Карпат НАН України*

ЕКОЛОГІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ МОТИВИ СТВОРЕННЯ У ТРАНСКОРДОННОМУ РЕГІОНІ РОЗТОЧЧЯ БІЛАТЕРАЛЬНОГО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО РЕЗЕРВАТУ ТА ЙОГО БАГАТОГРАННЕ ЗНАЧЕННЯ

Обґрунтовано екологічні (збереження водо- та ґрунтозахисних лісів на Європейському вододілі між басейнами Балтійського та Чорного морів), біогеографічні (охорона біологічного різноманіття й погранично-ареальних видів і фітоценозів) та соціально-економічні (розвиток рекреаційної і туристичної сфери, сприяння сталому розвитку), мотиви створення білатерального українсько-польського біосферного резервату (БР) "Розточчя" (128290 га.). Відповідно до Севільської стратегії визначено основні функції БР, обґрунтовано його територіальну структуру, з'ясовано багатогранне значення.

Ключові слова: біосферний резерват, Розточчя, територіальна структура, поліфункціональне значення.

Prof. S.M. Stoyko, Dr.h.c. – Institute of Ecology of the Carpathians, NASU

Ecological and Social Economical reasons of Creation of Bilateral Ukrainian-Polish Biosphere reserve in the Transboundary Region Roztoche and it multilateral significance

Grounded ecological (preservation of water-and soil protection forests in the European watershed between Baltic and Black sea), biogeographical (conservation of biological diversity and border-area plant species and phytocoenoses); and social-economical (development of recreation and tourist industry, support of sustainable development) reasons of creation of bilateral Ukrainian-Polish biosphere reserve (BR) "Roztocha "(128290 ha)}. In accordance with Seville Strategy the main functions of BR is determined, it territorial structure is grounded, it multilateral significance estimated

Keywords: biosphere reserve, Roztocha, territorial structure, multilateral significance

Вступ

У кінці 20 ст. у країнах Східної Європи відбулися істотні політичні та соціально-економічні зміни. Демократизація суспільства сприяла співпраці між ними не тільки в політичній і соціально-економічній сферах, але і в сфері екологічній. Однією із форм екологічної співпраці є територіальна охорона природи у транскордонних регіонах. Під цим поняттям необхідно розуміти охорону унікальних природно-територіальних комплексів, які мають вагоме екологічне, біогеографічне та історико-культурне значення для збереження природної та історико-культурної спадщини; цінні в соціально-економічному (рекреаційному, туристичному) плані як природні, так і слабо окультурені ландшафти, придатні для масового оздоровлення населення; становлять інтерес у науково-природничому відношенні для вивчення структурно-функціо-

нальних особливостей природних екосистем та їх динамічних тенденцій; важливі для підтримання екологічного балансу та забезпечення сталого розвитку у регіоні.

Однією із форм територіальної охорони природи є створення спільних заповідних об'єктів багатофункціонального призначення. В українсько-польській прикордонній зоні, протяжність якої становить понад 400 км, у біогеографічному та ландшафтно-екологічному аспектах особливо відзначаються Розточчя та Полісся. Обидва регіони характеризуються багатотою та гетерогенною флорою і фауною, оригінальними природними і слабо окультуреними ландшафтами, які відзначаються значними рекреаційними та туристичними ресурсами, мають вагоме соціально-економічне значення в народногосподарському комплексі.

На потребу екологічного співробітництва у транскордонних регіонах наголошують МАБ ЮНЕСКО, МСОП, ЮНЕП та інші природоохоронні організації. У транскордонних районах Європи вже створено 5 спільних біосферних резерватів (БР): Румунсько-Український "Дельта Дунаю"; Польсько-Словацько-Український "Східні Карпати"; Чесько-Польський "Карконоші"; Польсько-Словацький "Татри". У транскордонних районах існує понад 30 національних та ландшафтних парків. Згадані природоохоронні об'єкти сприяють не тільки спільному вирішенню у пограниччі екологічних проблем, але й культурному спілкуванню народів, які тут проживають. Таке ж завдання стоїть і перед пропонуванням українсько-польським біосферним резерватом (БР).

1. Можливості створення транскордонного біосферного резервату "Рзточчя"

Потреба і можливості створення у транскордонній зоні білатерального БЗ обумовлена мотивами екологічного, біогеографічного та соціально-економічного характеру. Розточчя розташоване на східно-європейській межі Європейського вододілу, де беруть початок численні водні артерії, які належать до басейнів Балтійського і Чорного морів. Тому важливо зберегти на вододілі лісові масиви водозахисного значення. Як на польській, так і на українській стороні прикордонна місцевість слабо заселена, економічно ізольована, природні ресурси в минулому використовувалися помірно, тому денатуралізація природних ландшафтів має обмежені масштаби. Завдяки цим обставинам на Розточчі збереглися на значній площі природні лісові, лучні та болотні екосистеми, які мають вагоме біогеографічне значення.

Вивченню флори й рослинності української частини Розточчя присвячено ряд публікацій (Жижин, Кагало, 1988; Сорока, 1990 та інші). З фітогеографічної точки зору, особливо цікаві погранично-ареальні букові (*Fagetum sylvaticae*), сосново-букові (*Pineto-Fagetum*), скельно-дубові (*Quercetum petraeae*) фітоценози, а також островні популяції смереки (*Picea abies* Karst.) і ялиці (*Abies alba* Mil.). Вони становлять інтерес для вивчення польодовикової історії розвитку рослинності. Про вплив останнього юрського зледеніння свідчать поширені на Розточчі лесові породи, валуни льодовикового походження та бореальні види – береза низька (*Betula humilis* L.), верба чорніюча (*Salix myrsinifolia* Salisb.) й інші. Водні і водно болотні екосистеми сприяють

збереженню рідкісних видів, таких як росичка круглолиста (*Drosera rotundifolia* L.), сальвінія плаваюча (*Salvinia natans* (L.) All., латаття біле (*Nymphaea alba* L.), а також підтриманню біологічного різноманіття орнітофауни. Вони служать екологічним пристановищем для перелітних птахів.

Така ж цікава у біогеографічному і ландшафтно-екологічному плані польська частина Розточчя (Izdebski, 1961; Wilgot, 1994).

Українська частина Розточчя цікава також в етнографічному та історико-культурному аспектах. На Яворівщині сформувалася цікава розточанська етнічна група, яка відзначається своєрідними народними звичаями, фольклором, побутом, оригінальними традиціями. Чимало тут мілітарних пам'яток Першої і Другої світових воєн. Отже, завдання майбутнього резервату полягатиме у збереженні як природної, так і історико-культурної спадщини. Створенню на Розточчі білатерального БР присвячено ряд робіт як українських, так і польських вчених (Стойко 1996, 2001; Denisiuk, Stoyko 2000; Зінько, Брусак, Кравчук, 2001; Стойко, Мельник, Шушняк та ін., 2003). Це питання одержало підтримку на міжнародних конференціях, що відбулися в 2000-02 рр.

На базі проектного БР існують реальні можливості наукової співпраці екологів двох країн, спрямовані на збереження біологічного, екосистемного і ландшафтного різноманіття, а також для підтримання екологічного балансу і сприяння сталому розвитку в Розточчі.

Як в українській, так і в польській частинах Розточчя вже охороняються цінні в науково-природничому і соціальному плані природно-територіальні комплекси, які досить повно репрезентують природу регіону. Отже, існують реальні можливості створення на їх базі білатерального БР.

З української сторони пропонується включити в БР такі об'єкти природно-заповідного фонду: природний заповідник Розточчя (2084 га), Яворівський національний природний парк (7078 га), чотири заповідні урочища (332 га), ряд пам'яток природи. Для контакту з польською заповідною територією планується створити регіональний ландшафтний парк Равське Розточчя (2464 га). Загальна площа української частини БР разом з охоронною зоною становитиме 38830 га.

З польської сторони до БР планується включити Розточанський національний парк (парк народів) – 7811 га та чотири регіональні ландшафтні парки (парки крайобразові) – 81649 га (рис. 1). Загальна площа цих охоронних об'єктів становить 89460 га. Вся площа білатерального БР дорівнює 128290 га. Його функціонування сприятиме збереженню на обширній території багатой природної та історико-культурної спадщини, матиме вагоме соціальне значення, сприятиме підтримуванню екологічного балансу та сталого розвитку в регіоні.

2. Територіальна структура та поліфункціональне значення біосферного резервату

Розвиток суспільства та цивілізації проходили при його безпосередньому зв'язку людини з навколишнім природним середовищем. Природа мала значення не тільки для задоволення матеріальних потреб людини, але впливала на її ментальність, пізнавальну, наукову, культурну сфери. Сучас-

ний техногенний етап цивілізації характеризується акселерацією процесу денатуралізації природних ландшафтів, з якими людина була екологічно зв'язана протягом тривалого геологічного періоду. У результаті цього явища проходить не тільки збіднення біологічного й екосистемного різноманіття, але й ослаблюються споконвічні екологічні зв'язки людини з природним оточенням, що негативно позначається на її емоціональній та духовній сферах. Тому перед природно-заповідним фондом стоїть завдання не тільки зберегти неповторну природну спадщину, але й сприяти спілкуванню людини з природним оточенням, в якому формувався "*Homo sapiens*". Таким чином природно-заповідний фонд набуває як екологічного, так і соціального та економічного контексту. Це стосується як національних і природних парків, так і біосферних резерватів.

Ідея біосферних резерватів – це якісно новий етап у розвитку заповідної справи та територіальної охорони природи. БР дають змогу об'єднувати пасивні та активні форми охорони природи із врахуванням екологічних засад раціонального природокористування та відновлення природних ресурсів. Отже, вони здатні узгодити екологічне та економічне протиріччя, тобто протиріччя, яке існує внаслідок вилучення заповідних природних угідь із господарського користування, та можливостями використання і відновлення природних ресурсів. Тому БР об'єднують як природні, так і господарські територіальні комплекси. Завдяки такому призначенню ідея формування глобальної мережі БР стала надзвичайно популярною. Зараз у 95-ти країнах світу вже створено понад 400 БР і їх мережа продовжує розвиватися. (Five transboundary biosphere reserves,...2001)

Згідно зі Севільською стратегією (1995), БР повинні виконувати такі взаємозв'язані функції:

- функцію збереження генетичних ресурсів, різноманіття біологічних видів, природних екосистем і ландшафтів;
- функцію сприяння сталому соціально-економічному і культурному розвитку в регіоні;
- функцію базового забезпечення наукових досліджень, екологічної освіти і тренінгу, а також функцію моніторингу на регіональному, національному та міжнародному рівнях за екологічним станом довкілля.

Для вирішення заданих функцій у БР здійснюють диференційоване зонування їх території з виділенням трьох функціональних зон – заповідної, буферної та транзитної.

Розглянемо пріоритетні завдання проектного БР в межах його функціональних зон. У природоохоронному плані найціннішою територією в українській частині БР є природний заповідник "Розточчя", тому його повністю необхідно включити в заповідну зону (заповідне ядро). На території заповідника є лісові фітоценози із трансформованою природною, віковою і ценотичною структурою. Тому потрібно сприяти поступовій регенерації вторинних фітоценозів у корінні. До заповідного ядра пропонується включити природні лісові екосистеми національного парку та лісових заказників, а також болотні екосистеми, важливі для збереження генофонду раритетних гігрофільних видів та для палеоботанічних досліджень. Заповідна зона є базою для екологіч-

ного моніторингу та наукових досліджень, які необхідно проводити без порушення функціонування природних екосистем. Вона має також важливе екоосвітнє значення для ознайомлення з корінними екосистемами, їх генофондом та функціонуванням.

Навколо заповідної зони виділяється буферна зона, призначена для забезпечення нормального ходу природних процесів у БР. У цій зоні поширені здебільшого лісові фітоценози із зміненою віковою і ценотичною структурою. Пріоритетним екологічним кредо щодо функціонування БР є збереження природних екосистем, у яких протягом тривалого періоду філоценогенезу виробилась здатність до самозахисту, саморегуляції, самовідновлення. Виходячи з цього положення в транзитній зоні необхідно застосовувати лісогосподарські заходи, спрямовані на трансформацію похідних деревостанів у похідні. Екологічними моделями їх формування є рештки природних лісів, які охороняються у заповіднику.

У буферній зоні трапляються локалітети інтродукованих екзотів – сосни Веймутової (*Pinus strobus* L.), псевдотсуґи Манзієка (*Pseudotsuga mensiesi* (Mirb.) Franco), дуба північного (*Quercus borealis* Michx.) та інших. У майбутньому такі екзоти недоцільно створювати, щоб зберегти натуральний характер ландшафтів. Існуючі фітоценози екзотів можна залишити як експериментальні ділянки, проте їх площа повинна бути обмеженою і сягати не більше 1-2 % площі БР. Буферна зона має значення для проведення наукових досліджень та екологічного моніторингу за ходом природних процесів. У ній дозволяється регульована рекреація та екотуризм без порушення функціонування екосистем.

Територіально найбільшою у проектованому БР є транзитна, або господарська зона. Вона включає агрокультурні ландшафти з різним характером гемебероїдності – орні землі, сіножаті, пасовища, девастовані угіддя, ліси фермерських спілок. Завдання БР у цій зоні полягають в обґрунтуванні екологічних методів щодо оптимізації сільськогосподарського виробництва, боротьби з ерозією ґрунтів, заліснення девастованих угідь, покращення стану лісових фітоценозів.

У 1939-40 рр. в українській частині Розточчя відбулася важлива в соціальному та екологічному плані подія, яка опосередковано і неопосередковано вплинула на навколишнє середовище. З метою створення найбільшого в Європі військового полігону (площею понад 60 тис. га.) тоталітарним комуністичним режимом СРСР з Яворівщини було насильно депортовано із 50-ти населених пунктів і хуторів близько 60 тис. чоловік. Ця подія істотно вплинула на психологічний стан місцевого населення та на екологічну ситуацію в районі. Після Другої світової війни посилювався мілітарний вплив на навколишнє середовище. З метою його обмеження найбільш заліснена територія, не придатна для полігону, була з нього вилучена. З метою збереження природних та слабо окультурених ландшафтів і використання їх рекреаційного потенціалу в 1998 р. тут був створений Яворівський національний природний парк (7078 га.), який планується включити у проектований БР. Після депортації місцевого населення на цій території почався процес природної демуатації

рослинного покриття в колишніх агрокультурних ландшафтах. Тому одним із екологічних завдань БР є вивчення динаміки цього процесу в часі і просторі та обґрунтування заходів ренатуралізації трансформованих екосистем.

Існують також реальні можливості створення штучних водоймищ в кар'єрах колишнього Новояворівського сірчаного комбінату з метою використання їх в рекреаційних цілях, що надасть БР вагомое соціального значення.

Висновки

Завдяки різноманітності геолого-геоморфологічної будови, сприятливим ґрунтово-кліматичним умовам, наявності лісових та водно-болотних ландшафтів, БР відзначається значним біологічним і екосистемним біорізноманіттям. Він розташований на східноєвропейському вододілі між Балтійським і Чорним морями, де беруть початок численні водні артерії. Тому збереження на обширній території БР природної рослинності, зокрема лісової, має вагоме водозахисне значення для даного регіону.

Наявність лісових, лучних та озерних екосистем роблять БР перспективним для рекреаційної та туристичної сфери. Їх розвиток матиме для регіону вагоме економічне значення та сприятиме взаємному спілкуванню, а отже і культурному взаємозбагаченню дружніх народів, які тут проживають.

Білатеральний біосферний резерват розташований у транскордонній зоні. Тому його екологічна стратегія повинна базуватися на принципі – спільний кордон, спільна турбота про збереження природної та історико-культурної спадщини, спільні зусилля щодо підтримання екологічного балансу та забезпечення сталого розвитку в регіоні.

Література

1. Жижин М.П., Кагало О.О. Особливості охорони урочища Заливки заповідника Розточчя// Укр. бот. журнал. – 1988, т. 45, № 1. – С. 18-23.
2. Зинько Ю, Брусак В., Кравчук Я. Територіальна структура проектного міжнародного біосферного заповідника "Розточчя"// Розточанський збір 2000. – Львів. – 2001. – С. 163-166.
3. Сорока М.І. Судинні рослини державного заповідника "Розточчя". – Львів, 1990. – 278 с.
4. Сорока М.І. Букові ліси Розточчя – синтаксономія та генезис// Наук. вісник УкрДЛТУ: Лісівничі дослідження на Україні. – Львів: УкрДЛТУ. – 2003. – С. 106-116.
5. Стойко С.М. Екологічне обґрунтування створення білатерального польсько-українського біосферного резервату та програма його діяльності// Наук. вісник УкрДЛТУ: Зб. наук.-техн. праць. – Львів: УкрДЛТУ. – 1996, вип. 5. – С. 179-184.
6. Стойко С.М. Концепція міжнародної мережі біосферних резерватів та критерії функціонального призначення українсько-польського біосферного резервату на Розточчі// Розточанський збір. – 2000, кн. 1. – Львів. – 2001. – С. 50-56.
7. Стойко С., Мельник А., Шушняк В., Біляк М., Савка Г., Ванда І. Українська частина проектного польсько-українського біосферного резервату та її репрезентативне ландшафтно-екологічне значення// В кн.: Біосферний резерват як модель сталого розвитку територій та об'єктів природно заповідного фонду. – Львів. – 2003. – С. 16-31.
8. Denisiuk Z., Stojko S. Ekologiczne podstawy utworzenia rezerwatów biosfery na pograniczu Polski i Ukrainy. Chrońmy przyrodą ojczystą. – R.LVI. – N 1. – 2000. – S. 18-28.
9. Five transboundary biosphere reserves in Europe. MAB UNESCO. – Paris. – 2003. – 89 p.
10. Izdebski K. Zbiorowiska leśne na Roztoczu Środkowym. Torfowiska. Ann. UHCS. B.16. – 11. – 1961. – S. 303-350.
11. Wilgat T. Roztoczański Park Narodowy. Ofic. Wyd. "Ostoja". Kraków. – 1994. – 243 s.